

Лекція № 7. Поняття зв'язного мовлення. Методика розвитку діалогічного та монологічного мовлення

План

1. Поняття зв'язного мовлення та його види.
2. Розвиток зв'язного мовлення у дошкільників (Г. Леушина).
3. Методика розвитку діалогічного мовлення.
 - 3.1. Розмовне мовлення в дитячому садку.
 - 3.2. Бесіда – основний метод діалогічного мовлення. Види бесід.
4. Методика розвитку монологічного мовлення.
 - 4.1. Форми монологічного мовлення.
 - 4.2. Види занять з розповідання.
 - 4.3. Методи і прийоми навчання дітей монологічного мовлення.
5. Навчання дітей творчої розповіді.
 - 5.1. Види й тематика розповідей.
 - 5.2. Методика стимулювання словесної творчості.
6. Сучасні дослідження проблеми розвитку зв'язного мовлення у дошкільників.

1. Поняття зв'язного мовлення та його види

Зв'язне мовлення – це таке мовлення, яке відображає у мовленнєвому плані всі істотні зв'язки свого предметного змісту. Мовлення може бути незв'язним з двох причин: або тому, що ці зв'язки не усвідомлені і відсутні в думці того, хто говорить, або тому, що ці зв'язки не виявлені належним чином в його мовленні, хоча й представлені в його думках (С. Рубінштейн).

Текст – словесно виражений продукт мовленнєво-розумової діяльності людини, якому властива завершеність, структурна цілісність, цілеспрямованість та прагматична настанова (Н. Головань, Л. Варзацька, В. Мельничайко, М. Пентилюк).

Дискурс – продукт усного мовлення, зв'язний текст у поєднанні з екстралінгвістичними чинниками, тобто текст узятий у процесуальному контексті (О. Мельничук).

Види зв'язного мовлення: діалогічне, монологічне.

Діалог – форма мовної комунікації, учасники якої обмінюються репліками-висловлюваннями (С. Єрмоленко). Характеризується короткими висловлюваннями, використанням неповних речень, простою синтаксичною будовою його частин, розмовною лексикою.

Монолог – мовлення однієї людини, орієнтоване на сприймання його іншими людьми, яке не передбачає миттєвого, безпосереднього відгуку

слухачів (А. Богуш, Н. Гавриш). Мовлення розгорнуте, потребує більшої уваги, детального запам'ятовування змісту, спирається на мислення, використовуються поширені речення, точна лексика.

Контекстне мовлення – це зв'язне мовлення, яке може бути зрозумілим на основі свого предметного змісту, мовленнєвого контексту (С. Рубінштейн).

Ситуативне мовлення – це мовлення, яке може бути зрозумілим тільки в конкретній ситуації. Ситуативне мовлення не відбиває змісту думки в мовленнєвих формах. Зміст його зрозумілий співрозмовнику тільки за умови врахування ним тієї ситуації, про яку розповідає дитина, а також за допомогою жестів, міміки, рухів, інтонації, які часом замінюють дитині звукове мовлення (Г. Леушина).

2. Розвиток зв'язного мовлення у дошкільників (Г. Леушина)

Мовлення молодших дошкільників є переважно розмовним діалогічним мовленням. Ці риси воно зберігає навіть тоді, коли виступає у вигляді монологу (самостійної розповіді). Як і будь-яке розмовне мовлення, воно спирається на спільність ситуацій співрозмовників. Це виявляється в особливій структурі мовлення, в якому підмет у реченні випускається, назви предметів замінюються займенниками; дитина оперує неозначено-особовими реченнями, а звичний порядок слів порушується. !!Тому мовлення маленької дитини, яке спирається на наочні уявлення, що виникають у неї за зовнішніми асоціативними зв'язками, буває незрозумілим стороннім слухачам, які незнайомі з конкретною ситуацією. Мовленню притаманна емоційність, яка надає мовленню маленької дитини своєрідної виразності. В розповідях дітей щільно зливаються емоційний бік мовлення і його об'єктивний предметний зміст; при цьому на перший план виступає не предметний зміст, а емоційне переживання, пов'язане зі сприйманням предмета.

Мовлення старших дітей значною мірою втрачає риси ситуативності і стає більш зрозумілим сторонньому слухачеві, стає контекстним. Старший дошкільник сам пояснює незрозумілі слова в своєму мовленні. Мовлення збагачується різними синтаксичними формами, з'являються різні підрядні речення, складнопідрядні речення та речення з однорідними членами. Виразні засоби, якими неусвідомлено користується малюк, поступово відмирають. Попередні форми ситуативного мовлення при цьому не відмирають, а співіснують. !!Та й інші форми використовуються дитиною залежно від характеру спілкування й матеріалу. У дошкільників поряд із прямою мовою з'являється й непряма: дитина дедалі більше набуває

здатності до зв'язного, послідовного об'єктивного викладу; вона дедалі більше відділяється від того, що говорить, і це дає їй змогу виокремити своє особисте ставлення до предмета від його об'єктивної інтерпретації (Леушина А. М. Развитие связной речи у дошкольников. Психология речи / А. М. Леушина // Уч. заметки ЛГПИ им. Герцена. – 1941. – Т. 5. – С. 22, 27–28, 49, 53–59).

3. Методика розвитку діалогічного мовлення

3.1. Розмовне мовлення в дитячому садку

Завдання з розвитку діалогічного мовлення:

- вчити дітей відповідати на запитання та звертатися до інших із запитаннями;
- підтримувати розмову, продовжувати її відповідно до ситуації спілкування;
- виявляти ініціативу з дорослими та дітьми;
- будувати діалог на запропоновану тему.

До основних форм діалогічного мовлення, яких навчають дошкільників, належать *розмова, бесіда та полілог*.

У молодших групах провідними *методами* розвитку діалогічного мовлення є розглядання картинок та бесіда за їхнім змістом, ігри-інсценізації, дидактичні ігри.

У старших групах вводиться *бесіда* як спеціальне заняття для розвитку діалогічного мовлення. Такі бесіди проводяться на основі знань, здобутих дітьми під час ознайомлення з навколишнім. Використовуються тематичні ігрові ситуації, побудовані на діалозі, невеличкі інсценізації: "Знайомство", "Зустріч друзів", "У лікарні", "У крамниці", "Сім'я" та ін.

Розмова вихователя з дітьми (імпровізований діалог) – один із методів формування діалогічного мовлення. Для *виникнення* розмови необхідна довірлива, спокійна атмосфера у групі, повага з боку дорослих до особистості дитини, її інтересів, нахилів, настрою. Розмова повинна *відбуватися* у невимушеній, вільній, партнерській формі обміну репліками, запитаннями, поясненнями, вказівками, оцінками тощо.

Тематика, тривалість, зміст розмови визначається ситуацією, педагогічними завданнями, бажанням дітей чи дорослих. Розмови можуть бути *колективними та індивідуальними*. Розмова супроводжує усі види дитячої діяльності.

У *молодшому віці* важливо шляхом розмови закріпити потребу у дітей висловлювати свої думки, почуття в словах, потребу ділитися ними з

товаришами і педагогом. Для цього потрібні налагодженість дійового життя, інтерес педагога до дитини і її мовлення.

У *старших групах* розмова використовується значно частіше: як засіб контакту, взаєморозуміння, організованості та взаємодопомоги, як засіб розширення дитячого кругозору й обміну досвідом. Тому і кількісно, і якісно робота з розвитку мовленнєвих навичок інша, форми їх використання та зміст значно багатші (Флерина Е. А. Эстетическое воспитание дошкольника / Е. А. Флерина ; под ред. В. Н. Шацкой. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – С. 274–276).

3.2. Бесіда – основний метод діалогічного мовлення. Види бесід

У дошкільній лінгводидактиці бесіди *класифікують* за таким принципом: за картиною чи змістом художнього твору, які використовують на занятті; залежно від мети і методу (вступна, супроводжувальна, заключна, узагальнювальна бесіди); відповідно до змісту (пізнавальна та етична).

Узагальнювальна бесіда є основною в дошкільному закладі. Її мета – систематизація, узагальнення, уточнення та розширення знань і досвіду дітей з певної теми. Бесіда відбувається у формі запитань та відповідей. Логічна структура бесіди залежить від теми, змісту, віку дітей і охоплює такі елементи, як *початок, основна та прикінцева частини*.

На *початку* бесіди вихователь активізує увагу дітей, викликає в їхній уяві живі, яскраві образи, пов'язані з темою бесіди, створює потрібний емоційний настрій, налаштовує дітей на обговорення низки питань. !!!Розпочати бесіду можна по-різному – зі згадування, звернення до досвіду дітей, розгляду картини, іграшки, предмета, проблемного запитання, загадки, читання вірша з теми бесіди.

Основна частина бесіди може складатися з кількох логічно завершених етапів: розглядання картини, художнє читання тексту, обговорення елементів продуктивної діяльності дітей, кожний з яких має закінчуватися узагальненням педагога щодо основних позицій, думок, що були висловлені. У бесіді використовують такі прийоми: *вказівки*, що визначають порядок, правила, послідовність висловлювань та привертають увагу дітей до основних аспектів; *узагальнення* – прийом систематизації та уточнення знань. Зміст бесіди, чергування прийомів націлені на постійну мобілізацію уваги, пам'яті, активізацію мислення та мовлення дітей.

Успіх і результативність бесіди залежить від методично правильного добору запитань. Усі запитання Є. Радіна поділяє на *дві групи*:

- залежно від характеру розумових завдань (*репродуктивні*, які потребують простої констатації фактів (що? хто? який? куди?), та *еврис-*

тичні, пошукові, проблемні, що вимагають від дітей логічних узагальнень, умовиводів, встановлення причинних зв'язків між предметами і явищами: для чого? чому? чим схожі? і т. д.);

- залежно від ролі й місця в бесіді (*основні*, які готує вихователь заздалегідь, та *допоміжні*, що виникають під час бесіди. Допоміжні поділяються на *навідні і підказуючі*).

У *заклучній частині* бесіди вихователь пропонує дітям прочитати знайомий вірш, заспівати пісню, близьку за змістом до теми; провести дидактичну гру, прослухати запис. Іноді бесіда може переходити у дію (гра, образотворча діяльність, виготовлення іграшки) або активізує потребу дітей у нових спостереженнях чи додаткових до цієї теми. Бесіда не повинна вичерпувати всіх питань, створювати настрою абсолютної пасивної ясності. Необхідно, щоб вона обов'язково стимулювала й спрямовувала подальшу діяльність дитини.

Вимоги щодо керівництва розумовою й мовленнєвою активністю дітей під час бесіди:

- не зловживати запитаннями і не вимагати від дітей повних відповідей;
- вести бесіду природно, спонукати дітей до запитань;
- заохочувати до оцінки висловлюваних думок та їх словесного викладу всіма дітьми;
- не давати малюкам можливості відхилитися від основної теми бесіди;
- непомітно підводити їх до кінцевих висновків (Є. Тихеева).

4. Методика розвитку монологічного мовлення

4.1. Форми монологічного мовлення

Формами монологічного мовлення є: *переказ, розповідь, опис, повідомлення, міркування*.

Переказ – це відтворення своїми словами літературного зразка.

Розповідь – самостійно розгорнутий дитиною виклад певного змісту в будь-якій літературно-мовленнєвій формі.

Опис – це цілісне уявлення про ознаки, якості, властивості, дії предмета чи явища. *Види опису*: художній, з елементами наукового опису; діловий.

Повідомлення – функціональний тип мовлення, що характеризується послідовним викладом подій з погляду оповідача, наголошуванням на часі їх здійснення. Дітей ознайомлюють зі специфічними жанровими, структурними

та мовними особливостями реальних повідомлень – *розповідей* та фантастичних, уявних – *казок*.

Міркування – тип висловлювання, що характеризується встановленням логічних зв'язків між судженнями, що входять до його складу. У міркуванні доводяться твердження, зіставляються предмети, явища, наводяться приклади, формулюються висновки. До міркувань належать *висловлювання-інструкції*, *висловлювання-пояснення*, *висловлювання-доведення*, *висловлювання-розмірковування*.

У дошкільному закладі діти оволодівають двома формами монологу – *самостійна розповідь та переказ*. Під час розповіді дитина самостійно добирає зміст і форму свого висловлювання, а під час переказу матеріалом для висловлювання є художній текст.

Завдання з розвитку монологічного мовлення:

- вчити дітей зв'язно відповідати на запитання за змістом сюжетної картини та художнього твору;
- описувати предмети, іграшки, дії, ситуації, картини;
- розповідати про події з власного досвіду, за змістом сюжетних картин, на теми, запропоновані вихователем та вибрані самостійно;
- переказувати зміст знайомих художніх текстів;
- оволодівати різними типами висловлювань – описами, розповідями, повідомленнями, міркуванням, поясненням та ін.

4.2. Види занять з розповідання

А. Богуш, Н. Гавриш виділили *види занять з розвитку монологічного мовлення: за характером мовленнєвих дій* (заняття зі складання реальних і творчих розповідей); *за використанням наочності* (складання розповіді на наочній та словесній основі); *за домінуючим психічним процесом* (створення розповіді на основі сприймання наочності, розповіді по пам'яті та творчі розповіді на основі дії уяви).

Розповіді на основі сприймання наочності проводять, починаючи з молодшого дошкільного віку. До них належать:

- складання описової розповіді за картинкою (предметом, іграшкою);
- складання сюжетної розповіді за картинкою;
- порівняльний опис двох іграшок (предметів, картин);
- складання сюжетної розповіді за серією картин;
- складання описової розповіді за змістом пейзажної картини.

Перші три види проводять у молодшому віці, два останні – у старшому.

Розповіді по пам'яті:

- переказ літературних творів;
- складання розповіді з власного чи колективного досвіду;

- колективне складання розповіді з досвіду (складання листа);
 - складання розповіді-опису предмета (картинки, іграшки) по пам'яті.
- Останні два види доступні лише старшим дошкільникам.

Творчі розповіді на основі уяви:

- складання творчої розповіді за поданим початком (закінченням);
- складання творчої розповіді (казки) за опорними словами;
- складання казкової історії (творчої розповіді) за поданим планом;
- складання творчої розповіді на запропоновану вихователем тему;
- складання сценарію на основі короткого літературного тексту.

!!!На відміну від традиційного, що існує в дошкільній лінгводидактиці, твердження про неможливість навчання творчої розповіді дітей молодшого дошкільного віку, за результатами досліджень Н. Гавриш та Л. Шадріної, присвячених розвитку зв'язного мовлення молодших дошкільників, підтверджують оптимальність саме цього періоду як початкового для навчання.

4.3. Методи і прийоми навчання дітей монологічного мовлення

Молодший дошкільний вік: спільне мовлення (вихователь починає говорити фразу, а дитина продовжує); *інсценівка з іграшками* (розповідь складають спільно вихователь і діти або діти під керівництвом вихователя, виконуючи дії з іграшками); *коментоване малювання* (під час колективного малювання вихователь спонукає дітей до коментування малюнка. Результатом є колективно складена розповідь).

Старший дошкільний вік: *структурно-синтаксична схема* для описової та сюжетної розповіді (педагог непомітно для дитини за допомогою коротких початкових слів подає план-схему опису чи сюжетної розповіді, яку доповнює дитина з власної ініціативи); *командний метод* (команда складається з трьох-чотирьох дітей за бажаннями і симпатіями, кожна наступна команда вносить свої корективи. Розповідь командами сприяє розвитку креативності, самостійності та ініціативності); *метод моделювання* (запропонований Л. Венгером, О. Дяченко, фіксує увагу дитини на змістовому аспекті, тобто на побудові сюжетної лінії, послідовності основних епізодів розповіді. Застосовується під час навчання переказу та складання творчої розповіді).

5. Навчання дітей творчої розповіді

5.1. Види й тематика розповідей

Питання навчання дітей творчого розповідання розкривається в наукових працях Є. Тихеєвої, Є. Фльоріної, Л. Пен'євської, Н. Орланової, Е. Короткової, О. Ушакової, Н. Виноградової, А. Бородич, Н. Гавриш та ін.

Класифікація творчих розповідей залежно від використаного на занятті матеріалу:

Творчі розповіді на *наочній основі*: розповідь за сюжетною ігровою обстановкою; сюжетна розповідь про одну іграшку; придумування початку або кінця подій, зображених на картині; описові розповіді про природу.

Творчі розповіді на *словесній основі*: придумування кінця до початку розповіді чи казки вихователя; розповідь на тему, запропоновану вихователем; самостійне складання дітьми казок.

Особливості творчого розповідання полягають в тому, що дитина повинна самостійно придумувати зміст (сюжет, уявні дійові особи), спираючись на тему і свій минулий досвід, і наділяти його у форму зв'язної розповіді. Не менш складне завдання точно, виразно і цікаво передавати свій задум.

!!!Для методики навчання творчого розповідання особливе значення має розуміння особливостей формування художньої, зокрема словесної творчості та ролі педагога в цьому процесі. Педагогічними умовами навчання творчого розповідання є: 1) збагачення досвіду дітей враженнями з життя; 2) збагачення та активізація словника; 3) вміння дітей зв'язно розповідати, володіти структурою зв'язного висловлювання; 4) правильне розуміння дітьми завдання придумати.

Н. Ветлугіна у формуванні дитячої художньої творчості виділила три етапи. *На першому етапі* відбувається накопичення досвіду: педагог організовує отримання життєвих спостережень, які впливають на дитячу творчість, вчить образного бачення навколишнього, важливу роль відіграє мистецтво. *Другий етап* – власне процес дитячої творчості (виникає задум, йдуть пошуки художніх засобів). Важлива установка на нову діяльність (придумаємо розповідь, творчі завдання). Наявність задуму спонукає дітей до пошуків композиції, виділення вчинків героїв, вибір слів, епітетів. *На третьому етапі* з'являється нова продукція (її якість, її завершення, естетичне задоволення).

5.2. Методика стимулювання словесної творчості

Словесна творчість – це спеціально організований мотивований процес складання дитиною твору в будь-якій формі висловлювання, що відповідає певним літературним нормам (А. Богуш, Н. Гавриш).

Найчастіше творчий процес спрямовується педагогом, що дає можливість поєднати навчання й активну творчу мовленнєву практику.

Залежно від умов, в яких відбувається творчий процес, розрізняють мовленнєву творчість в *умовах навчання* і в *ситуації ініціативної творчої діяльності*, в яких по-різному виявляється активна позиція дитини щодо словесної творчості, роль педагога в керуванні творчим процесом.

Мовленнєва творча діяльність в умовах навчання відбувається переважно за ініціативою педагога; орієнтована на кінцевий результат; обов'язкове дотримання літературно-мовленнєвих норм; багатоваріантність творчого рішення; логіка заняття передбачає послідовність етапів творчого процесу; вихователь виконує функцію організатора, коректора, режисера.

Ініціативна мовленнєва творча діяльність: відбувається за ініціативою дітей; орієнтована на сам процес; самостійно застосовує у творчій діяльності отримані раніше знання та вміння; миттєва імпровізація; можлива відсутність окремих етапів творчої діяльності; без прохання дитини про допомогу вихователь не втручається.

Прийоми: вказівки вихователя, навідні питання, пропозиція скласти кілька варіантів, тактовні виправлення, доповнення, підказки тощо.

Мовленнєво-творча діяльність включає: лексико-граматичні вправи; підготовку до творчої розповіді (складання сюжету за допомогою запитань вихователя); колективне складання сюжетів за опорними сигналами у вигляді карток; малювання ілюстрацій до окремих епізодів створеного сюжету; загальний етичний висновок вихователя і дітей.

Способи організації мовленнєво-творчої діяльності: індивідуальний, груповий, колективний.

На сучасному етапі проблему розвитку зв'язного мовлення у дітей дошкільного віку досліджували низки авторів: Т. Постоян, С. Ласунова, Г. Чулкова, Л. Фесенко, Н. Луцан та ін.

Предметом дослідження *Т. Постоян* було обрано процес навчання дітей старшого дошкільного віку зв'язного мовлення у продуктивно творчій діяльності. Визначено стадії послідовного розвитку зв'язного мовлення: інформаційно-змістова (збагачення знань дітей про національні традиції, свята, обряди, малі фольклорні твори); технологічно-продуктивна (використання різних видів образотворчої діяльності); стадія описових розповідей з використанням образних виразів і фольклору; сюжетні розповіді; творчі розповіді. У дослідженні встановлено, що, *по-перше*, розвиток зв'язного мовлення дітей залежить від того, наскільки раціонально поєднуються різні види діяльності в мовленнєвій практиці, наскільки дитина є активною у процесі виконання цих видів діяльності; *по-друге*, змістовність дитячих розповідей залежить від попередньо чуттєвого досвіду дітей: чим багатший і різноманітніший досвід, тим змістовніша розповідь.

С. Ласунова досліджувала розвиток описового мовлення старших дошкільників засобами української народної іграшки. У дослідженні передбачалося, що ефективність розвитку монологічного мовлення описового типу в дітей старшого дошкільного віку, частотність проявів оригінальних

творчих та умовно-творчих розповідей значно підвищуються, якщо у процесі навчання враховувати виключну емоційність української народної іграшки як предмет опису та індивідуальні особливості дітей-оповідачів.

Методику навчання діалогічного мовлення дітей дошкільного віку досліджувала *Г. Чулкова*. Структурні компоненти діалогу, за даними автора, розвиваються нерівномірно. В кожному періоді дошкільного дитинства їм притаманні свої вікові особливості. Автором визначені оптимальні умови формування діалогічного мовлення. З-поміж них: поетапне навчання дітей діалогу, система вправ, створення ігрових мовленнєвих ситуацій, ознайомлення дітей зі структурними компонентами діалогу.

Предметом дослідження *Л. Фесенко* була українська народна казка як засіб розвитку зв'язного монологічного мовлення у російськомовних дітей дошкільного віку. Було встановлено, що українські народні казки виступають ефективним засобом розвитку зв'язного мовлення, якщо в їх доборі дотримуватися вимог щодо доступності та емоційної насиченості змісту.